

AZ ÉN KATEGÓRIÁJA A PSZICHOLÓGIÁBAN *

1. A fogalom és a probléma

Az én fogalmát az emberrel és a társadalommal foglalkozó valamennyi tudomány széles körben alkalmazza. A szovjet filozófiai és pszichológiai irodalom általános elméleti aspektusból vizsgálja ezt a jelenséget, mint a személyiség és az éntudat (önmagunkról való tudás) teoretikus kérdését (SOROHOVA, 1968; MERLIN, 1970; PLATONOV 1972; SZPIRKIN, 1972; LEONTYEV, 1975; OLSANSZKIJ, 1975; MAGUN, 1976; MIHAJLOV, 1976; LEJBIN, 1977; CSESZNOKOVA, 1977; KON, 1978; DUBROV-SZKIJ és CSERNOSZVISZTOV, 1979; JADOV, PALEJ és MAGUN, 1979; ILJENKOV, 1979), valamint kutatja a gyermeki fejlődés konkrét törvényszerűségeivel összefüggésben (VIGOTSZKIJ, 1931; ANANYEV, 1948; GORBACSEVA, 1948; ANKUDINOVA, 1963; BOZSOVICS, 1968; LIPKINA és RIBAK, 1968; SZAVONYKO, 1969; MAKSZIMOVA, 1970; PIKELNYIKOVA, 1972; BORISEVSZKIJ, 1972; SZAFIN, 1975; LIPKINA, 1976; és mások). A kérdés külföldi szakirodalma kivételesen gazdag. Az én-fogalom empirikus kutatásának elemző áttekintése (WYLIE, 1979) 1600 munkát tartalmaz, noha kizárólag az angolszász és csak az empirikus közleményekre utal; ha valóban a teljes nemzetközi szakirodalmat vennénk számításba, az én-pszichológiával együtt, úgy ez a szám feltehetően megháromszorozódna.

Annak ellenére, hogy az én egyike a legrégebbi filozófiai és pszichológiai fogalmaknak, kategoriális státusa mégis szinte teljesen meghatározatlan, így olyan terminusok, mint a self, az identitás, az én, a legkülönbözőbb jelentéssel használatosak. A nehézségek nem pusztán terminológiaiak. Az én fogalma mindig összefüggésben áll — és nemegyszer egybe is olvad — egyfelől a személyiség, másfelől az önmagunkról való tudás, az éntudat fogalmával. Azonban — eltekintve ezúttal e terminusok többértelműségétől — az én fogalma nem meríti ki ezek terjedelmét. Az én nem egyszerűen az egyéniség, a személyiség, hanem a belülről szemlélt személyiség. Az önmagunkról való tudás, az éntudat nem feltétlenül csak individuális szinten, hanem csoportszinten is realitás (például az osztály-, vagy nemzeti (ön)-tudat).

Az én fogalmának legáltalánosabb jelentése — az egyén self-je az az integrált teljesség, személyesség, eredetiség, melyek révén elhatárolja magát a külvilágtól és a többi embertől. A self valójában az egyén reális identitásának és önmagáról való tudásának, éntudatának egysége. A naiv naturalista elméletalkotás a két utóbbi fogalmat hajlamos mereven elválasztani egymástól, mivel az önmagunkról való tudást az adott organikus

*A szerző tanulmányát folyóiratunk kérésére készítette; időközben a *Pszichologicseskij Zsurnal* 1981/3. száma oroszul közölte.

identitás leképezésének tekinti. Azonban e kettős redukció nem helytálló. Az identitás nem redukálható a saját sejtet az idegentől hibátlanul megkülönböztető pszichofiziológiai szerveződésre, s az önmagunkról való tudás, az éntudat sem az egyediség, a kivételesség tudatosítására. Az én problematikáját ugyanis lényegétől – az aktív alkotó, integráló mozzanattól – fosztja meg, attól, amely lehetővé teszi, hogy az egyén ne csak képet alkosson magáról, hanem tevékenységét tudatosan irányítsa és szabályozza. A pszichológiai és szociológiai irodalomban széles körben alkalmazott identitás fogalom nem a szubjektum formális azonosságát jelenti (én=én), hanem azt az élményt és felismerést, hogy az alany az emberek bizonyos kategóriájához tartozik (szociális identitás, nemi identitás, stb.), tehát a személyiségnek és az önmagunkról való tudásunknak csak bizonyos vonatkozását fogja át.

Az én-fogalom bármely tudományos definíciót kap is – megőrzi kettősségét. Ugyanis az önmagunkról való tudás – amint azt már Kant is vallotta – az én-t megkettőzve foglalja magába: 1. a gondolkodás *alanyaként*, a reflektáló én és 2. az észlelés és az élmény *tárgyaként*. A pszichológiai irodalom az elsőt aktív, cselekvő, alanyi, illetve egzisztenciális én-nek, a másodikat tárgyias, reflexív, fenomenális, kategóriális én-nek vagy énkép-nek, én-fogalom-nak, stb. nevezi.

A pszichológusok attól függően különbözőképpen határozzák meg kutatási feladataikat, hogy az én fogalmának milyen ontológiai, gnoseológiai és metodológiai státust tulajdonítanak. Kiemelhető néhány összefüggő, de mégis önálló dimenzió, paraméter.

1. Mi a kutatás tárgya? Az aktív, *cselekvő* én, azaz a pszichikum szabályozó aspektusa, vagy a *reflexív*, fenomenális én, azaz az éntudatot alkotó képzetek és a mögöttük álló pszichikus folyamatok?

2. Az én mint létező *szubsztancia*, a cselekvés ágense, vagy mint feltételezett pszichikus *konstrukció*, a vizsgálat tárgya? Mind a kettő értelmezhető *holisztikusan* vagy *analitikusan*. Az előző felfogás a cselekvő én-t azonosítja a lélekkel, vagy az integrált individuum szinonimájának tartja, míg az utóbbi sajátos regulatív mechanizmust lát benne (például a pszichoanalízis én-felfogása). Ez a különbség megtalálható a reflexív én értelmezésében is, amely azt hol mint integrált képzetet vagy implicit személyiségelméletet, hol mint pusztán a pszichológiai kutatás által rendszerezett önértékelési aktusok együttesét kezeli.

3. Az én konceptualizációja *strukturális*, vagy *processzuális* terminusokban történik-e? Az első esetben a probléma úgy fogalmazódik meg, mintha a pszichikum sajátos szerkezeti elemeiről, instanciáiról lenne szó (én, identitás, felettes én), vagy az önmagunkról való tudás komponenseiről (én-képzetek). A második esetben a szóbanforgó folyamatokat és cselekvéseket olyan igei eredetű főnevekkel írják le, mint az ön-szabályozás, önismeret, önértékelés, önaktualizálás, stb.

4. Az adott struktúrákat és folyamatokat úgy tekintik-e, mint amelyek *intraindividuálisak*, a személyiségen belül koncentráldóak, vagy mint amelyek *interszubjektívek*, a személyközi kölcsönhatásokból, a szociális környezetből, a tevékenység tartalmából eredeztethetőek?

5. Milyen gnoseológiai státussal rendelkeznek ezek a kategóriák: az egyén saját magát, egyes tulajdonságait *közvetlenül* ismeri meg, önmegfigyelés útján vagy *közvetten* valamifajta objektíváción keresztül? Ez a kérdés a pszichológus számára is felve-

tődik: van-e lehetőség az én objektív megismerésére, vagy a feltárás más eljárásokat tesz szükségessé?

Magától értetődő, hogy az én problémájának eltérő megfogalmazásai a pszichológusok elméleti-metodológiai, filozófiai orientációjával függnek össze. Egy radikális behaviorista számára olyan jelenség, mint a self, egyszerűen nem létezik. „A személyiség nem cselekvést kezdeményező ágens, hanem egy hely, pont, amelyben számos öröklött és környezeti feltétel közös effektusban találkozik” (SKINNER, 1974, 168. o.). Ha a perszónológiai én-pszichológia a self belső egységét hangsúlyozza, akkor az interakcionizmus kizárólag szociális konstrukciót lát benne, stb. Ennek megfelelően alakulnak az empirikus kutatások is.

Azonban sok függ attól is, hogy az adott kutatást a pszichológia mely területén végezték el. A személyiséglélektan például az én-t gyakrabban írja le strukturálisan, az általános lélektan és a pszichofiziológia pedig a kognitív elméletek processzuális terminusaival. A szociálpszichológiai elméletek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az interszubjektív, mint az intraindividuális tényezőknek, stb. Mindez megnehezíti a logikai áthidalások megteremtését és az empirikus adatok általánosítását. Ennek ellenére egy sor közös, integratív tendencia is megfigyelhető.

2. Az én természettudományos és társadalmi előfeltételei

Az integratív tendenciák közül az a legfontosabb, hogy növekszik a cselekvő és reflexív én közötti különbségek viszonylagossága, továbbá annak megértése, hogy szembenállásuk egymással nem lehet az önmagunkról való tudás, az éntudat pszichológiájának központi tényezője. A régebbi keletű én-pszichológia gyakran eldologiasította a cselekvő én-t olymódon, hogy a lélekhez hasonló sajátos lényeggé alakította (erre utal a szó eredete is). Ugyanakkor az így felfogott én fejlődését és működését, az általa folytatott tevékenységtől és az önmagáról való tudástól elszakítva, elvileg lehetetlen leírni. Valamennyi tartalmas definíciója onnan származik, hogy funkciókkal és tevékenységekkel ruházták fel. A cselekvő, a megismerő, az észlelő, a reflektáló, a gondolkodó vagy a morális én nem különálló pszichikus instanciákat feltételeznek, hanem egyszerűen az alanyt, aki e cselekvéseket végzi. Az énerő az egyénnek azt a képességét fejezi ki, hogy self-jét fenntartsa a külső (környezeti nyomás) és a belső (spontán érzelmi indítékok) tényezőkkel szemben; lényegét tekintve ugyanarról van szó, amit a mindennapi szóhasználat akaraterőnek, vagy erős jellemnek nevez.

Jellemző, hogy számos próbálkozás ellenére egyetlen elméletalkotó pszichológus sem tudta valamilyes pontossággal elhatárolni az identitás, a cselekvő én és a reflexív én fogalmakat. A legismertebb jelenkori identitás felfogás szerzője Erikson összekapcsolja az identitást és az én-t az én-identitás fogalmába, melyet éppúgy, mint eredeti összetevőit, több különböző jelentésben használ (ERIKSON, 1959), hol mint az „*individuális identitás élményét*”, hol mint „*tudattalan törekvést a jellem következetességére*”, hol mint az „*én-szintézis működésének kritériumát*”.

Ugyanez a többértelműség jellemzi Loevinger én-fejlődés elméletét, pedig, akár csak Erikson elmélete, kielégítő empirikus igazolással rendelkezik és erős hatást gyakorol a nyugati fejlődéslélektanra. A szerző szerint az én meghatározása éppoly nehéz,

mint maga az élet. Az én-fejlődés jóval szűkebb folyamat, mint egészében a személyiségfejlődés. Ugyanakkor az én nem dolog, hanem folyamat, pontosabban a pszichikum szintetizáló, szervező funkciója (LOEVINGER, 1976). Időnként Loevinger az én-t a tágan értelmezett jellemmel azonosítja (REDMORE és LOEVINGER, 1979). Az én-fejlődés folyamata Loevinger szerint, magába foglalja az erkölcsi fejlődést, a kognitív fejlődést, valamint a személyközi kapcsolatok készségeinek növekedését. Ellenvetésre nincs semmi ok, de ez azt jelenti, hogy a cselekvő én struktúrájának és genézisének tanulmányozása nem önálló tárgya a pszichológiai kutatásnak. Az én fejlődésének nyomonkövetésére irányuló próbálkozások gyakorlatilag az egyes pszichikus folyamatok és tulajdonságok elemzésére redukálódnak; vagy a személyiség integrált fejlődésének leírásává válnak — beleértve az élettevékenységeket, a szerepstruktúrát és az értékorientációkat —, vagy az önmagunkról való tudás, a reflexív én dinamikájára koncentrálnak. A leggyakrabban ez az utóbbi fordul elő.

Ahogy azonban lehetetlen nyomon követni az aktív én kialakulását, kiragadva a reflexív én fejlődésével való kölcsönös összefüggésből, úgy az ellenkezője is igaz: a reflexív folyamatok nem érthetők meg a pszichikum regulatív mechanizmusainak fejlődésétől és a személyiség tevékenységének tartalmától függetlenül. Az önmagunkról való tudás, az éntudat tartalmára és funkciójára vonatkozó kérdés éles vitákat vált ki a filozófiai és pszichológiai szakirodalomban. A probléma természettudományos megközelítése, mint ismeretes, a személyiséget egyedi sajátosságainak együttesére redukálta, az önmagáról való tudást, az éntudatot pedig ezek passzív tükrözésére. Ez helyénvaló ellenvetéseket váltott ki a személyiség- és tevékenységelvű megközelítés hívei részéről. Rámutattak, hogy helytelen a) a self-et a szervezet sajátosságaiként létező pszichofiziológiai individualitásra korlátozni, b) az önmagunkhoz mint — totalitáshoz — való viszonyként értelmezett éntudatot az önismeret részfolyamataira redukálni (LEONTYEV, 1975; KAGAN és HMELJEV, 1978; ILJENKOV, 1979).

Egészében véve ez a kép teljes mértékben helytálló, éppúgy, mint az az állítás, amely az én *szociális* lényegét s az önmagunkról való tudás interszubjektív jellegét hangsúlyozza. Azonban a reflexív én pszichofiziológiai aspektusával és mechanizmusai-val kapcsolatos kérdés, akárcsak az éntudat és az önismeret összefüggéseinek problémája, ettől még nyitva marad. Abból, hogy az énkép *nem egyszerűen* a saját magunkra vonatkozó érzékek összessége, még nem következik, hogy genetikusan ne lenne velük kapcsolatban (ezt meggyőzően mutatják a Wallon és Zazzo nevével fémjelzett francia pszichológiai iskola kutatásai).

Ha az én biológizálása a személyiséget arra kárhozhatja, hogy kisszerűen vájkáljon a saját esetleges egyéni adottságaiban, akkor szociológizálása azzal fenyeget, hogy alábecsüli az empirikusan létező individualitást és a személyiség érzelmi világát. Ha pedig az önmagunkról való tudás elszakad azoktól a konkrét folyamatoktól, melyek révén a szubjektum megismeri önmagát és éleTSZITUÁCIÓIT (az egyik a másik nélkül lehetetlen), ez éppolyan irreális, mint a személyiség kiragadva a maga szociális szerepeiből. A kísérleti pszichológia egy ilyen fogalommal bizonyosan semmit sem tud kezdeni.

Az én problémájának természettudományos és személyiségelvű megközelítése valóban ellentétes egymással. Azonban ha a pszichikus folyamatok *kettős integrációjának* a pszichológiában elfogadott (ANANYEV, 1977; VEKKER, 1976), s meggyőző filozófiai és experimentális bázissal is rendelkező elvéhez folyamodunk, mely szerint az in-

tegráció két irányból, *alulról* (a megismerő pszichikus struktúrák szintjeinek hierarchiája, az elemi érzékeléstől a fogalmi gondolkodásig) és *felülről* (a szintetikus személyiség-sajátosságok, hatásuk az alacsonyabb tudati szintekre, a percepcióra, stb.) történik, akkor e megközelítések már inkább hatnak egymást kiegészítőeknek, mint alternatíváknak. Az integráció „alulról” induló útját jelenti a fiziológiai *mechanizmusok* és a pszichikus *folyamatok* kutatása, melyeknek keretei között és bázisán az éntudat kialakul és működik; a reflexív én *tartalmának és szerkezetének* elemzése a személyiséglélektan keretei között pedig a „felülről” induló integrációt követi.

A magatartás önszabályozó folyamatai fejlődésének belső logikáját az alacsonyabb szinttől felfelé jól követi John modellje (JOHN, 1976), amely jelentős mértékben támaszkodik szovjet kutatók munkáira. E modell szerint az első szintű információt az *érzékletek* képviselik, a másodikat a *képzetek*, a harmadikat a *tudat*, ahol már egy olyan egységes, több elemből összetett kép létezik a rendszernek és környezetének állapotáról, amely integrálja az egyén előző tapasztalatai alapján szerveződő – nem tudatos – érzékleteket és képzeteket. A tudat megjelenése teszi lehetővé, sőt szükség-szerűvé a negyedik szintű információt, a *szubjektív tapasztalatot*; azt a folyamatot, amely újraszervezi kezdettel és véggel rendelkező egységes történéssé, vagy élménnyé alakítja a percepciók, visszaemlékezések, érzelmek és cselekvések egymást követő idői rendjét. Annak függvényében, ahogy a szubjektív tapasztalat egyre nagyobb idői szakaszokra terjed ki, végsősoron megszerveződik az egyéni élettörténet, megkonstruálódik az epizódok egymásutánosságára történő emlékezés. Ezen az alapon jön létre az információ ötödik szintje – a self mint a hosszúidejű emlékezés produktuma, amely mintegy az egyén szubjektív élményeinek krónikáját tartalmazza. Az utóbbi működésének egyrészt szükségszerű következménye, másrészt feltétele az információ hatodik szintje – az *önmagunkról való tudás*, azaz az egyén szubjektív tapasztalatának interpretációja: élettörténete, alapélményeinek, mindenekelőtt a legtartósabb, invariáns tulajdonságoknak a fényében. Az éppen aktuális, egyidejű tudattartalom interpretációja a korábbi tapasztalatok tükrében hatékony megerősítést ad az alacsonyabb szintű információknak azáltal, hogy aktivizálja a más releváns alapélményekre történő visszaemlékezést, majd pedig az ilyen információ szisztematikus, célirányos keresését. Másképpen, egy sajátos kognitív folyamatról van szó, melynek objektuma maga a szubjektum.

Az önismeret kognitív folyamatai olyan pszichikus sajátosságoktól függenek, mint az *emlékezet* terjedelme, az *intencionalitás*, a *figyelem* szelektivitásának terjedelme és szintje (PRIBRAM, 1976) és a *beszéd* fejlettsége. E sajátosságok kifejlődése megfelelő neuropszichológiai folyamatokkal van kapcsolatban; így többek között ismeretesek olyan adatok, melyek szerint az éntudat központjai éppúgy, mint a beszédközpontok a bal féltekében lokalizálódnak.

Következésképpen az éntudat és az önszabályozás, melyek az én-ben öltének testet – a pszichikum összetett integratív folyamatainak produktumai. Azonban a szubjektív valóság természetének, az egyén belső világának, önmagáról való tudásának megértése kizárólag „alulról”, a tudat természettudományos képeinek keretei között, elvileg lehetetlen. Azon pszichikus folyamatoknak a tanulmányozása, melyek révén az egyén hozzájut az önmagára vonatkozó tudáshoz és szubjektivitását kifejezésre juttatja, nem adnak kulcsot a szubjektív valóság *lényegi értéktartalmához*, ahhoz, hogy a szóbanforogó személy figyelmét milyen mozzanatokra koncentrálja, miben véli felfedezni saját

self-jét és az önmegvalósítás milyen módozatait választja. A tudatos aktus specifikuma *bimodalitásában* van, azaz annak egyidejű tükrözésében, ami az én-hez (a szubjektumhoz) és annak, ami a nem-én-hez (az objektumhoz) tartozik (DUBROVSZKIJ, 1978; DUBROVSZKIJ és CSERNOSZVISZTOV, 1979). Ez az elhatárolás azonban viszonylagos és bármelyik modalitásnak, az én-nek és a nem-én-nek is csak a másikkal, az ellentétessel összefüggésben van értelme. Az én struktúrája és lényegi értéktartalma alapvetően megváltozik attól függően, hogy mire vonatkozóan szerveződik: általában a külső tárgyi világra (én – nem-én), vagy a saját testére, illetve önmagára mint valamilyen szociális és pszichikus tulajdonságok hordozójára, esetleg egy másik én-re (én-te), vagy saját te-be fordított én-jére (autokommunikáció), vagy olyan személyfeletti, eszmei normákra és értékekre, amelyek elérésére az ember törekszik.

Ebből következik az én *interszubjektivitásának és társadalmiságának* elve, amely pusztán a társadalmi viszonyok és a másokkal való konkrét együttműködés rendszerében válhat érthetővé. A *személyiségelvű* megközelítés, amelyet a filozófiában Hegel vett fel és materialista módon Marx interpretált, egyfelől széles körű alátámasztást nyer mindazokban a szociálpszichológiai kutatásokban, amelyek az egyén önmagáról való tudása és a társadalmi viszonyok közötti kölcsönhatást követik nyomon (lásd részletesebben KON, 1978), s ily módon másfelől valóban kulcsot ad az én tartalmas elemzéséhez.

3. A reflexív én struktúrája és működései

Mindenekelőtt a személyiségelvű megközelítés pontosítja az én *kategoriális statusát*. Az általános lélektanban hosszú ideig folyt a vita arról, hogy a reflexív én-t belső érzékeklet együttesének, képzeletnek, vagy fogalomnak helyes-e felfogni. A szociálpszichológia azáltal, hogy az én-t mint sajátos *beállítódási rendszert* vizsgálja, megszünteti a vitát. Egy ilyen konceptualizáció, amely széles körben elterjedt mind a szovjet (lásd például KON, 1967, 1978), mind a nemzetközi szakirodalomban (ROSENBERG, 1965, 1979; HIEBSCH és VORWERG, 1980) jelentős metodológiai előnyökhöz juttatja a pszichológusokat.

Először is a beállítódási modell lehetővé teszi, hogy az önmagunkról való tudás, az éntudat kognitív, affektív, viselkedéses és értékelő-normatív mozzanatait ne mint különálló entitásokat (az önismeret egy valami, az önmagunkhoz való viszony valami egészen más), hanem, mint ugyanazon jelenség különböző aspektusait szemléljük.

Másodsorban a modell arra orientál, hogy tisztázzuk, milyen dinamikus kölcsönhatások állnak fenn az önértékelés, az önbecsülés intraindividuális és kontextuális, személyközi tényezői között.

Harmadsorban felszínre hozza az éntudat működésének sokféleségét, valamint a kognitív-információs és az én-védő folyamatok dialektikáját.

Negyedsorban lehetővé teszi azon nézőpontok szigorúbb differenciálását, amelyek felől az egyén saját énképét szervezi, ahonnan így vagy úgy minden egyedi önértékelési aktus megméretik.

ROSENBERG (1979), legutóbbi könyvében, amely e konceptualizáció legteljesebb kifejtését tartalmazza, az énkép alábbi fő típusait emeli ki: 1. Az aktuális én –

amilyenek az egyén az adott pillanatban magát látja (ez a terminus jobb mint a reális én elterjedt fogalma, amely akaratlanul is azt sugallja, hogy a képmás valamiképp az eredeti „megfelelője”, ami egyáltalán nem követelmény). 2. *A vágyott én* – amilyenek az egyén *szeretné* magát látni. 3. *A prezentált én* – amilyenek magát másoknak mutatja. Bármelyikük elemezhető tartalmi, szerkezeti, genetikus, funkcionális, stb. szempontok szerint.

A reflexív én *tartalma* kiterjed: 1. *A szociális identitásra*, azaz azon csoportok, státusok és kategóriák megjelölésére, amelyekhez az egyén tartozik, amelyek a hozzátartozó különböző mi-ket alkotják és meghatározzák válaszait a „Ki vagyok én?” kérdésre. 2. Bizonyos *diszpozíciókra* (másképp személyes deskriptorok, önértékelő jelölők), melyek révén az egyén jellemzi saját szociálpszichológiai minőségét a „Milyen vagyok én?” kérdésre válaszolva. 3. *Fizikai jellemzőkre*, amelyek közvetítésével észleli és leírja saját testi mivoltát és külsejét. Mindezen összetevők léteznek, azonban nem külön-külön, hanem meghatározott rendszerben. Ahhoz, hogy a reflexív én *struktúráját* megértsük, mindenekelőtt meg kell határozni az egyes szociális identitások, diszpozíciók és értékek *pszichológiai hierarchiáját*, ki kell deríteni, melyek közülük az egyén számára a központiak, az integratívak, melyek hatnak leginkább önbecsülésének szintjére. Továbbá azt is meg kell állapítani, hogy a *különböző összetevőknek és tulajdonságoknak milyen a viszonya az egészhez*; a személyiség önbecsülésének általánosított, globális szintje ellentmondásban lehet azzal a specifikus önbecsüléssel, ahogy az egyén magához viszonyul a tevékenység valamely részaspektusában. Végül, fel kell tární, *milyen összefüggés van az én objektív, szociális viselkedéses, valamint szubjektív motívációs aspektusai között*; például az egyén főleg szociális szerepeinek, státusának, tetteinek, vagy az érzelmek, attitűdök, vágyak terminusaiban jellemzi magát. Megjegyezzük, hogy az önelemzés és önjellemzés struktúrája követi a szociális percepció általános logikáját, és ugyanazon törvényszerűségek szerint fejlődik.

Az egyén önmagához való viszonya, mint bármelyik attitűdinális rendszer egész sor dimenzióval jellemezhető. Különböző embereknél, illetve ugyanazon személyiség-nél a fejlődés más-más szakaszában a reflexív én-ek eltérőek lehetnek: tartalom, irányulás (pozitív és negatív), intenzitás (az érzelem ereje), kontrasztosság (személyes jelentőség, fontosság), következetesség, stabilitás, világosság, verifikálhatóság szerint. Ezenkívül az énkép Rosenberg szerint egy sor olyan specifikus paraméterrel is rendelkezik, amelyek más attitűdöknél hiányoznak. Így, eltérően az egyén számára különböző jelentőségű más tárgyak iránti attitűdöktől, saját én-je minden embernek fontos. Az attitűd alanya és tárgya egybeesnek; önmagunk megítélése egyúttal mindig értékelés is; eközben sajátos, kizárólag az önértékelésre jellemző érzelmi reakciók (a büszkeség és a szégyen) lépnek fel; az önértékelés pontosságát, tekintettel alacsony verifikálhatóságukra, nehéz megállapítani.

Rendkívül fontos az a kérdés, hogy az egyén miként határozza meg self-jének *határait*: mit, miért, és mennyire tart sajátjának, milyen esetekben él át személyes büszkeséget vagy szégyent; mikor és miként megy végbe olyan „külső” objektumok introjekciója, inkorporációja, amelyek nélkül a személyiség én-jét már el sem tudja képzelni. Az én és az enyém közötti határoknak éppen ez a viszonylagossága, feltételessége ássa alá azokat a próbálkozásokat, amelyek az identitás egyértelmű, merev meghatározására irányulnak, amire már James is rámutatott.

A vágyott és prezentált én szintén meglehetősen sokféle. Lehetnek olyan ideálzált képek, amelyek mint elérhetetlen és semmire sem kötelező eszmények jelennek meg; olyan programképzetek, melyeket az egyén mint komoly megvalósításra váró kötelezettséget vállal; a normatív kötelesegteljesítést megtestesítő morális képzetek stb. Érthető, hogy ezek konkrét funkciói eltérők.

Az alapfogalmak szigorúbb definiálása hozzájárul a kutatási problémák differenciáltabb felvetéséhez, a módszerek tökéletesítéséhez. Amint erre korábban utaltunk, az empirikus kutatások száma az utóbbi években gyorsan növekszik.

A reflexív én *genézisének* tanulmányozásában két tendencia rajzolódik ki világosan. Az inkább szociológiai beállítódású kutatók figyelmüket döntően a folyamat *szociális determinánsaira* irányítják: arra a hatásra, melyet a jelentős másik személy, a szociális szerepek, a társadalmi csoportokhoz tartozás, a referencia csoportok az egyénre gyakorolnak. Más szerzők elsősorban az éntudat, az önértékelés, stb. *pszichológiai mechanizmusait* vizsgálják, és e jelenségek helyét elemzik az individualitás struktúrájában. A legfontosabb mechanizmusok az alábbiak: 1. Az ember *elsajátítja*, hogy *mások* miként *értékeli* őt (ez lehet az idegen értékítéletek közvetlen tükrözése épp úgy, mint a közvetetten arra irányulás, ahogy az egyén elképzei magának ezeket az ítéleteket, vagy azonosítás a generalizált másikkal). 2. *Szociális összehasonlítás* révén az egyén úgy ismeri meg és értékeli önmagát, hogy a jobb-rosszabb vagy a hasonló-eltérő dimenziók mentén összeveti magát másokkal. 3. Az *önattribúció* során, saját viselkedését különböző szituációkban megfigyelve, az egyén véleményt alkot magáról, következtetéseket von le magáról és saját belső állapotairól.

Az egyik vagy másik modell preferálása általában a kutató teoretikus orientációját fejezi ki. Az önértékelésnek az a felfogása, amely azt mások tükrözött véleményének tekinti, a „tükrözött én” elméletével és az interakcionizmussal, a szociális összehasonlítás elmélete a kognitív irányzattal, az attributív modell pedig — így többek között Bem önpercepció elmélete is — a behaviorizmussal kapcsolatos (BEM, 1967). Bizonyos értelemben ezek a modellek ugyanakkor kölcsönösen kiegészítik egymást, mivel a reflexív én és egyes összetevői kialakulásának és változásainak különböző oldalait és vonatkozásait magyarázzák. E kutatások metodikai repertoárja szintén meglehetősen változatos.

A reflexív én *genézisének* problémája mellett a kísérleti lélektan jelentős figyelmet szentel *funkciói* tanulmányozásának. Igaz, a munkák száma e téren kevesebb, s kevesebb az eredmény is. A klasszikus behaviorizmus nem tulajdonított különösebb jelentőséget az önmagunkról való tudásnak, az éntudatnak; a kognitív pszichológia képviselői pedig — tekintettel a verifikáció nehézségeire — szkeptikusan ítélték meg az önértékelő állítások tudományos értékét. Ennek ellenére a probléma vizsgálata a szociálpszichológia perspektívájából — nevezetesen az én értékorientációs funkcióinak megvilágítása és az, hogy az önértékelés lokális részfolyamatainak kutatásairól a hangsúly az *önbecsülés* általánosítottabb indikátorainak keresésére tevődött át — e konstrukció fontos gyakorlati jelentőségének felismeréséhez vezetett.

Az önbecsülésről bebizonyosodott, hogy egyike a személyiség legfontosabb integratív jellemzőinek, amely gyakorlatilag magatartásának és tevékenységének minden mozzanatára hatással van (ROSENBERG, 1965; COOPERSMITH, 1967; WELLS és MARWELL, 1976; és mások). Többek között olyan deviáns viselkedések kutatása,

mint a bűnözés, narkománia, alkoholizmus, agresszivitás, öngyilkosság, azt mutatta, hogy a csökkent önbecsülés nem pusztán kísérő jelensége az elkövetésnek, hanem okainak is egyike (KAPLAN, 1975, 1978; ROSENBERG és ROSENBERG, 1978).

A reflexív én problémája ugyanakkor nem korlátozható az önbecsülés jelenségére. Az éntudat kognitív aspektusainak tanulmányozása szintén gyakorlati jelentőségű. A reflexív én a maga nemében az implicit személyiségelmélet alapját alkotó kognitív séma, amelynek fényében az egyén szociális percepcióját strukturálja, másokról kialakított képzeteket rendez (KUPIER és ROGERS, 1979). Az ember morális viselkedése és motivációja általában szintén összefüggésben áll a saját tulajdonságairól és lehetőségeiről benne élő képzetekkel (HULL és LEVY, 1979). Mindezzel együtt, „a szubjektum magáról és a saját diszpozícióiról kialakított képének pszichológiai elrendezésében a magasrendű diszpozíciós képződmények – többek között az értékorientációs rendszer – töltenek be domináns szerepet” (JADOV, PALEJ és MAGUN, 1979, 111. o.).

Az éntudat kísérleti vizsgálata hozzájárult néhány régi filozófiai, pszichológiai kérdés megvilágításához és néha még újrafogalmazásához is.

Már az ókorban vitatták, hogy önmagunkról kialakított képzetünk igazak vagy hamisak, illuzórikusak-e. Ezt a kérdést ma jóval differenciáltabban tanulmányozzák: az önértékelést nemcsak az egyén tevékenységének tényleges eredményeivel vetik egybe, hanem a kísérleti szituáció és a személyiség sajátosságaival is. Közben a kérdés nem általában fogalmazódik meg – tehát, hogy képes-e az egyén adekvát módon észlelni és értékelni önmagát –, hanem az éntudat alapfunkciói a szabályozó-szervező, valamint az énvédő funkciók kölcsönhatásával összefüggésben. Ahhoz, hogy magatartását sikeresen irányítsa, az egyénnek adekvát információval kell rendelkeznie a környezetről éppúgy, mint saját személyisége állapotáról és tulajdonságairól. Ezzel szemben az énvédő funkció mindenekelőtt arra irányul, hogy fenntartsa az önbecsülést és az énkép stabilitását még az információ meghamisítása árán is. Ettől függően ugyanaz a személy helytállóan és hamisan is értékelheti magát (WEBSTER és SOBIESZEK, 1974). E tény megvilágítása lényegi korrekciókat jelent a védekező mechanizmusok elmélete számára és az öncsalás jelenségének kísérleti vizsgálatára ösztönöz (CUR és SACKHEIM, 1979).

Még ennél is alapvetőbb átalakuláson ment keresztül az *én egységességének és sokféleségének* problémája.

Az én szubsztancialista koncepciója hajlamos az egység abszolutizálására, s minden belső ellentmondásra – dezintegrációra – mint abnormális, patogén jelenségre tekint. Ugyanakkor már maga a koncepció kulturálisan specifikus, sok társadalom a self-et inkább mint eredendő sokféleséget fogja fel (lásd KON, 1978, 1978a). Például buddhista szemszögből a self hangsúlyozása nemcsak erkölcstelen, hanem téves is. Az „igaz tudás” éppen ellenkezőleg, abban áll, hogy megismerjük és mélyen átéljük azt az eszmét, hogy nem létezik semmiféle én, nincs semmi, ami az enyém, nincs lélek, hanem ami van, az csak egyes elemek változó, folytonosan lejártszó munkája” (SCSER-BATSZKOJ, 1919, 44. o.). De a modern kultúrában is az eredendően sokféle, állandóan átfolyó én képzetét már nemcsak mint az identitásválság következményét értelmezik, hanem mint pozitív jelenséget: elég, ha Hesse „Pusztai farkas”-ára gondolunk.

E mögött nemcsak a kulturológiai horizont kitágulása áll. A pszichológusok és pszichiáterek által bizonyított tény, hogy az éntudat mélyrétegeinek egysége, mindezenelőtt a testi, pszichofiziológiai identitásélmény – MERLIN (1970) kifejezésével az

azonosság tudat —, melynek sérülése óhatatlanul patológiás tudat- és személyiséghasadásához vezet, egyáltalán nem zárja ki a reflexív én más aspektusainak többféleségét, dezintegráltságát. Példa erre az aktuális, a vágyott és a prezentált én meg nem felelése, vagy a különböző szociális identitásokkal és személyiségsajátosságokkal kapcsolatos önértékelések eltérései.

A V. A. Jadov irányításával folyó kutatások bizonyos tartós széttartást tártak fel a vizsgálati személyek egyes diszpozíciói és tényleges viselkedése között, sőt, a dezintegráció az érettebb személyiségű (elhivatottabb és tapasztaltabb) mérnököknél erősebben kifejezésre jutott. Ennek nemcsak szociális okai vannak (az emberek élettevékenységének különböző mozzanataira vonatkozó társadalmi normatív előírások sokfélesége és időnkénti ellentmondásossága), hanem pszichológiai magyarázata is; „sajátos szembenállás a tényleges tevékenységben az aktivitás és szervezethez, valamint aközött, ahogy az ember a tevékenységhez való viszonyára reflektál” („Önszabályozás és előrejelzés...” JADOV, 1979, 193. o.). Ugyanabba az irányba mutatnak MAGUN (1977) paradox eredményei, amelyeket akkor kapott, amikor megvizsgálta, hogy a diákok önértékelése megfelel-e intellektuális fejlettségük szintjének: azok a vizsgálati személyek, akik az intelligencia tesztekben viszonylag alacsonyabb értékeket értek el, reálisan ítélték meg magukat. Következésképp még az egyes önértékelési aktusokat sem lehet *kizárólag* kognitív terminusokban értelmezni.

Azt, hogy az én sokfélesége és többértelműsége szükségszerű sajátosság, az érett személyiség fejlődésének feltétele a fejlődépszichológia is alátámasztja. Az 1950-es, 60-as évek klinikai orientáltóságú kutatásaiban, ha az aktuális és a vágyott én nem felelt meg egymásnak, azt általában a csökkent önbecsülés nemkívánatos mutatójaként értelmezték. Később azonban kiderült, hogy az ilyen eltérés a személyiségfejlődés normális folyamatát fejezi ki, sőt a kreatívabb, intellektuálisan és morálisan fejlett embereknél ez jobban kifejezett, mint másoknál (lásd KATZ és ZIGLER, 1967; NOLTING, 1971, idézve HORNSTEIN alapján, 1975). Minél magasabb azoknak a követelményeknek a szintje, melyeket a személyiség magával szemben támaszt, annál erősebb elégedetlensége is, ami ugyanakkor nem a csökkent önbecsülés, hanem a fokozott igény szint, az önmegvalósítási szükséglet megnyilvánulása. Ez a különbség alapvető, de megragadni csak az önmagunkról való tudás határain túllépve lehet: a neurotikus csökkent önbecsülése egyszerre indítéka és öngigazolása a tevékenységtől való *meghátrálásnak*, ugyanakkor a kreatív személyiség önkritikája, az *önfejlesztés*, az újabb akadályok leküzdésének *ösztönzője*. Megkülönböztetni ezeket csak akkor lehet, ha meglehetősen hosszú távon ismerjük a vizsgált személyek tevékenységének jellegét és eredményeit.

Érdekes eredményeket hozott magának a reflexív folyamat pszichológiájának (az önismeretnek) a tanulmányozása. A reflexió hasznáról és káráról nem egy százada folynak viták, melyek során a kritikai önelemzés megdicsőül, s a terméketlen vájkálást megbélyegzik. De hogyan lehet megkülönböztetni az egyiket a másiktól? Az egyén nem képes megismerni önmagát azon a meghatározott konkrét szituáción és viszonyrendszeren kívül, melyben tevékenysége kibontakozik. Azonban figyelme minden egyes pillanatban vagy magára, vagy tevékenységének tartalmára és szituációjára irányul.

Az első esetben az egyén mintegy mások szemével *tárgyként* percipiálva nézi önmagát. Az ilyen önpercipiálás hipertrófiája a *befeléfordulás*. Az oroszra lefordított an-

gol self-consciousness kifejezés akcentuált önismeretet, az egyén felfokozott érdeklődését jelenti a self-je, és az iránt, hogy őt mások miként észlelik.

A második esetben a figyelem kifelé irányul, a környezetnek és a tevékenység tartalmának a személyiség számára fontos elemei felé fordul. E sajátosság hipertrófiája csökkenti az embernek azt a képességét, hogy észrevegye saját motívumainak és tetteinek ellentmondásosságát, hogy igényt tartson ítéleteinek kontrollálására, növeli az önbizalmat, magabiztosságot, stb.

A kérdés az, miként hatnak e sajátosságok a szociális magatartásra?

Duval és Wicklund elmélete szerint (DUVAL és WICKLUND, 1972; WICKLUND, 1975) a reflexió, melynek objektuma maga a szubjektum, 4 szakaszos fejlődésen megy keresztül: 1. a figyelem önmagára koncentrálása, 2. önértékelés, 3. affektív reakció, 4. törekvés arra, hogy a magatartás és a vélt ideál, illetve norma között feltáruló eltérések csökkenjenek. Ahhoz, hogy e kívánság teljesüljön az egyénnek a magatartásán kell változtatnia, vagy le kell mondania az önreflexióról, ami kízó élménnyé válik. Ily módon az önismereti folyamat és a reflexív én mint ennek végeredménye, alapjaiban fontosak a szociális-normatív viselkedés, azaz az elfogadott norma és a tett megfelelésének biztosításában. Így a reflexiót megkerülő emberek másoknál inkább hajlamosak a normaszegő viselkedésre.

Az utóbbi feltevés alapos klinikai és experimentális alátámasztást kapott. Egy sor kutatás kimutatta, hogy az önmagunkra fordított figyelem megnövekedésével a normaszegő magatartás, például a mások félrevezetésére való hajlandóság valószínűsége csökken (DIENER és WALLBOM, 1976). Ezzel szemben az önismeret és önkontroll csökkenése együttjár a dezindividualizálódás folyamatával (DIENER, 1979).

Nagyon fontos szerepet játszik a reflexió az önnevelés folyamatában. Kezdetben az egyénnek saját gondolatai, érzelmei és tettei *szemlélőjévé* kell válnia, tehát fokoznia kell az önreflexió intenzitását. Ezt követően észreveszi, hogy bizonyos gondolatok és tettek *összeférhetetlenek* egymással és ezek közül egyesekkel kapcsolatban tudatosítja inadaptív jellegüket. Ily módon aktivizálódik a *belső dialógus*, melynek során az önismeret önneveléssé alakul át, azaz új kívánatos viselkedéselemek tudatos formálásává és rögzítésévé (MEICHENBAUM, 1976).

A figyelem önmagunkra koncentrálása ugyanakkor társadalmilag nem mindig pozitív tényező. Mindenekelőtt a magukkal sokat foglalkozó emberek, akik kívülről, mások szemével szemlélik magukat, gyakran a legkonformistábbak. Továbbá, amikor azt értékeljük, hogy milyen hatással van a reflexió a magatartásra, pontosítani kell, hogy a kísérleti szituációnak éppen milyen mozzanatai azok, amelyeknek személyes jelentőségük van a vizsgált személy számára. Végül rendkívül fontos, hogy az egyén az énnek éppen mely vonatkozására koncentrálja figyelmét: a szociális identitásra vagy az individuális diszpozíciókra, belső állapotokra (FENIGSTEIN, 1979). Az én szociális, nyilvános vonatkozására irányuló figyelem valóban növeli a társadalmi normákat betartó magatartás valószínűségét, míg az intim, belső én-re koncentrálásnak nincs ilyen következménye.

Ily módon Duval és Wicklund elméletével szemben, mely szerint a reflexió, az önismeret, az önmagunkra irányuló figyelemmel és önértékeléssel kezdődik, megfogalmazódik egy másik modell. Ez azt vallja, hogy a reflexív folyamat alapja az információ személyiség-releváns kognitív szerveződése vagy átkódolása. Tehát a hangsúly az *önér-*

tékelésről átkerül arra, ahogy az egyén a környezeti feltételeket és bennük saját tevékenységét minősíti, az éntudat kutatása pedig a tudat tanulmányozásába nő át.

4. Az eredmények és a megoldatlan kérdések

Melyek az emberi én kísérleti pszichológiai tanulmányozásának tanulságai? El kell ismerni, hogy e téren a tudomány jelentős eredményekkel rendelkezik. Először, a kísérleti pszichológia számos olyan alapvető interdiszciplináris és filozófiai probléma megvilágításához és pontosításához járult hozzá, melyek korábban csak spekulatíván merültek fel, például a tudat és éntudat dialektikája, az én egységének és sokféleségének problémája, a pszichikum regulatív (önkontroll) és tükröző (önismereti) funkciói, stb. Másodsor, az éntudat pszichológiai kutatásának fontos alkalmazott jelentősége is van. Így például a testséma kialakulásának törvényszerűségeit a pszichiátriai diagnosztika alkalmazza (MERLIN, 1970). Gyerekeknél és serdülőknél az önértékelés mechanizmusainak és ismérveinek ismerete segít a tanulás motiválásban (LIPKINA és RIBAK, 1968; LIPKINA, 1976; SZAVONYKO, 1972; SZAFIN, 1975). A szakmai öntudat sajátosságainak kutatása kitágítja a tudatos önkontroll lehetőségeit és növeli az adott szakterületen a szakmai kvalifikáltság színvonalát (KOZIJEV, 1980). Az énkép kutatása jelentős helyet foglal el az etnopszichológiában (KON, 1978), s ez meglehetősen fontos az internacionalista nevelés szempontjából stb.

Ezzel együtt sem a filozófusok (SZPIRKIN, 1972), sem a pszichológusok (LEONTYEV, 1975; WYLIE, 1974, 1979) nem tartják kielégítőnek a probléma állapotát. Ahogy WYLIE (1979) írja, annak ellenére, hogy self-hez kapcsolódó fogalmi konstrukciók potenciálisan igen fontosak a pszichológiai elméletalkotás és gyakorlat számára, a tényleges eredmények e téren „kiábrándítóak és kétértelműek”. A szigorú elméletek hiánya; a módszertanilag gyenge, pusztán leíró jellegű, nem verifikálható kutatások nagy száma; a korrelációknak helytelen értelmezése okozati összefüggésként; az énkép tartalmának megalapozatlan „levezetése” mindenféle vélt előzményekből és körülményekből; azon kutatások elégtelensége, melyek az éntudatnak visszahatását ellenőrzik a magatartásra; a tudományos következtetés és a józan ész ítéleteinek felcserélése – ez a Wylie által felsorolt hiányosságok nem teljes listája.

Ez a kép túlonultul pesszimistának hathat. Lehet, hogy ilyen kötekedő értékelés tükrében a pszichológiának sok más fejezete sem lenne kedvezőbb helyzetben. Ennek ellenére nem célszerű elhárítani ezt a bírálatot. Az én kísérleti vizsgálatának nehézségei nemcsak a Wylie által felsorolt metodológiai és metodikai tévedésekben gyökereznek. Akár tudatosítjuk, akár nem, az én pszichológiai kutatása mögött mindig az emberi természet *filozófiai problémája* áll, a dologiasnak és a személyiének, a társadalmi és az individuálisnak, az adottnak és megalkotottnak a viszonya. Az egyoldalú metafizikus gondolkodás nem képes átfogni az én bimodalitását, egyidejű beletartozását mindezekbe a tartományokba és ezért a dologias és személyit abszolút ellentétekké alakítja át. Innen ered a gondolkodás két szélsőséges stílusa. Amíg a dologias szociológiai és a dologias biológiai gondolkodás arra törekszik, hogy a személyiséget – és tudását önmagáról – szociális szerepekre, vagy egyedi sajátosságokra redukálja, addig a személyiségre orientált vallásos és romantikus gondolkodás valóságos létet tulajdonít a szellemiség-

nek, a tapasztalatfelettinek, semmibe véve azt a reális módot, ahogy ezek a mindennapi élettevékenységben objektiválódnak.

A kísérleti lélektan természetesen erősen vonzódik az első pólushoz, amikor a személyiség legmélyebb, legtitkosabb magvát — élő szellemét — törekszik objektíven rögzíteni és megmérni. *Csak* analitikus úton ezt nem lehet megvalósítani. Amikor a tudomány a személyiséget tárgyként rögzíti, akaratlanul is bizonyos jelenlétet (jelenvalóságot) tulajdonít neki, s zárójelbe teszi azt az alanyi-alkotó mozzanatot, melyet a filozófia, az etika és a mindennapi tudat az emberben a legfontosabbnak, legértékesebbnek tart. Az a vizsgálódás, amely az éntudatot a kognitív folyamatok összességének tekintti, számos olyan érdekes részletet tár fel, melyektől sajnos igen nehéz visszatérni ahhoz az eredeti totalitáshoz, melyet az én fogalma feltételez. Az a törekvés, amely az én-t az egyén szervezetében, testében kívánja lokalizálni, gyakorlatilag eliminálja belőle a szellemiséget és az interszubjektivitást, tartalmának pedig a szociális szerepek és feltételek mechanikus összességére redukálása nem egyeztethető össze az individualitás elismerésével, a redukálhatatlanság, a kiszámíthatatlanság elfogadásával.

A baj nem az, hogy a pszichológusok *nem értenék* az én immanens interszubjektivitását, dialógusszerűségét és értékjellegét, hanem az, hogy e fogalmak nem vetik alá magukat az operacionalizáció szigorú követelményének, nem illeszkednek bele a kísérleti tudományok megszokott, a természettudományok mintájára épülő logikájába, amely nem emberek, hanem dolgok és személytelen folyamatok tanulmányozására orientált. Meghaladható-e ez a korlát másként, mint a filozófiai szintézis szintjén?

A korszerű pszichológia megismerési törekvései és eszközei jóval gazdagabbak, mint voltak nemrég még a közelmúltban is. A teszteken és laboratóriumi kísérleteken kívül módja van felhasználni az etnológusok által jól kidolgozott résztvevő megfigyelés, valamint a pszichiátria klinikai adatait, melyek az éntudat finom folyamatai megértéséhez minden bizonnyal többet adnak, mint a verbális tesztek és mesterkéltné kísérletek. Éppen a klinikai anyag képezi V. Sz. MERLIN (1970) kutatásainak kivételes értékét és csak sajnálni lehet, hogy nem több pszichológus fordul hasonló adatokhoz.

Az én problémájának interdiszciplinaritása révén fontos segítséget jelentenek a pszichológusok számára az érintkező humán tudományok, többek között az *etnokultológia*, amely nyomon követi, hogy az egyéni éntudat miként függ attól az általános emberképtől, amely ebben vagy abban a kultúrában elfogadott (lásd BRUNER, 1977; COOLEY, 1977; KON, 1978), és kimutatja az éntudat értékkelő-normatív aspektusait. A *történeti pszichológia* szerepe hasonló (LURIJA, 1974).

Ma az új pszichológiai hipotéziseknek egyik értékes forrása az *irodalomtudomány*. Az ember művészi-képi megismerése jóval korábbi, mint tudományos elméleti tanulmányozása. A XVIII.-XIX. század eleji filozófiai pszichológia lényegében ugyanazokkal a kérdésekkel kezdett foglalkozni, melyekkel a szépirodalom. Később azonban útjaik olyannyira elváltak, hogy számos jelentős művész teljes mértékben tagadta a tudományos pszichológia értékeit az ember megismerésében. BAHTYIN (1979) szavaival, „Dosztojevszkij a pszichológiában a szellemnek az embert lealacsonyító eldologiasítását látta, amely számíttáson kívül hagyja szabadságát, befejezetlenségét és azt a különös *bizonytalanságot* — *eldöntetlenséget*, amely magánál Dosztojevszkijnél éppen az ábrázolás fő tárgya: hiszen ő az embert mindig a végső döntés küszöbén ábrázolja, a lelki *krízis* és a befejezetlen — az *előre meghatározhatatlan* — fordulat pillanatában”. (71.

o.) A naturalista pszichológusok nemkülönben a művészetben pusztán nyersanyagot láttak.

Ma a viszony átalakulóban van (lásd KON, 1980). Az érettebb pszichológia már nemcsak problémákat, hanem megismerési módszereket is merít a művészetből, az irodalomtudomány és az esztétika közvetítésével. A színészi alkotás a szociálpszichológia egyik modelljévé vált, melyen lejtássa a Mead által posztulált, de nem feltárt mechanizmust, a mások szerepének átvételét. Az én lényegéből fakadó dialógusszerűsége, amely a te-hez fordulásban nem objektiválódik, csak feltárul, a közlés és az autokommunikáció konceptuális megkülönböztetésévé alakul át, és ez lényegesen kitágítja az éntudat és a kommunikáció pszichológiai (kulturológiai) kutatásának lehetőségeit. Egész sor olyan fogalom, amelyeket nemrég még idealistának tartottak (megértés, empátia), mára szilárd helyet kapott a tudományos pszichológia fogalmi fegyvertárában. Még az olyan misztikusnak tűnő jelenség is mint a transzcendenciális szükséglete, megtalálta tudományos ekvivalensét a „szituációfeletti aktivitás” fogalmában, amikor az egyén nyilvánvalóan túllép a szituáció objektív követelményeinek határain, ahogy ez az alkotás aktusaiban, az önzetlen kockázatvállalás és az altruista tettek esetében történik (PETROVSKIJ, 1975).

Mindez természetesen nem szünteti meg a pszichológia és a művészet közötti különbségeket. Kelly személyi konstrukciói és a személyi jelentőség képződményeinek (szmizlovije obrazovanyija) fogalma, amellyel A. N. Leontyev tanítványai és követői (lásd ASZMOLOV és mások, 1979; SZUBBOTSZKIJ, 1977) az ember életének, világának rekonstruálására törekcsenek, nem közvetlen realitások, hanem olyan fogalmi konstrukciók, melyek indikátorok rendszerét, a hipotézisek verifikálásának módozatait, stb. feltételezik. Ugyanakkor problémakörének és módszertani repertoárjának bővítése megszabadítja a pszichológiát naturalista korlátaitól és magabiztosságától.

Természetesen, a tudomány nem képes és nem is vállalkozik arra a feladatra, hogy egy konkrét ember belső világát a maga totalitásában átfogja. Ahogy BAHTYIN (1979) helyesen írta: „a belső embert birtokba venni, meglátni és megérteni őt nem lehet, ha részvétlen, semleges elemzés tárgyává tesszük, de nem lehet birtokba venni őt a vele való összeolvadás, beleérzés útján sem. Nem, de lehet feléfordulni és kizárólag a kapcsolatteremtés, érintkezés útján dialogikusan meg lehet nyitni, pontosabban, rá lehet venni, hogy maga megnyíljon.” (293. o.) A megismerés — mindig alanyi-tárgyi viszony, még akkor is, ha objektumaként az ember szerepel.

Annak tudása, hogy előtte egy másik ember, szubjektum áll, nem marad hatás nélkül a pszichológus saját pozíciójára. Annál inkább nem, mivel az emberismeret más ágazataihoz hasonlóan a pszichológia nemcsak tudomány, hanem művészet is. A laboratóriumi vizsgálatok s az ezeket irányító speciális elméletek nem lehetnek meg bizonyos korlátok és engedmények előzetes kikötése nélkül. Azonban a maga gyakorlati tevékenységében, amikor mint klinikus, nevelő vagy konzultáns lép fel, a pszichológusnak konkrét, teljes emberekkel van dolga. Szakmai tudása és a mérési procedúrák lehetővé teszik számára, hogy a személyiség egyes tulajdonságait *megmagyarázza*, típusokba, szindrómákba stb. sorolja. De a másik ember életének és világának végső *megértése*, legyen az nehezen nevelhető serdülő vagy páciens, csak az élő érintkezésben jöhet létre és mindig is individuális alkotói aktus marad.

(fordította: Járó Katalin)

- ANANYEV, B.G., 1948, *K posztanovke problemü razvityija detszkogo szamoszoznanyija*, Izvesztija Akademii pedagogicseszkih nauk RSzSzR., 18.
- ANANYEV, B.G., 1977, *O problemah szovremennogo cselovekozsznanyija*, Moszkva.
- ANKUDINOVA, E., 1953, O razvityii szamoszoznanyija u gyetyej, *Doskolnoe vozszpi-tanyije*, No 2.
- ASZMOLOV, A. G., BRATUSZ, B. Sz., ZEJGARNYIK, B. V., PETROVSZKIJ, V. A., SZUBBOTSZKIJ, E. V., HARAS, A. U., CVETKOVA, L. Sz., 1979, O nyekotörüh perszpektivah isszledovanyija szmüszlovih obrazovanyij licsnoszti, *Voproszü Pszichologii*, No 4, 35–48.
- BAHTYIN, M. M., 1979, *Problemü poztki Dosztoevszkogo*, Izd. 4, Moszkva.
- BEM, D. J. 1967, Self-perception: an alternative interpretation of cognitive dissonance phenomena, *Psychological Review*, vol. 74, 183–200.
- BLOCK, J., 1971, (in collaboration with N. HAAN), *Lives Through Time*, Berkeley.
- BORISEVSZKIJ, M. I., 1972, Vlijanije pozicii podrosztka ha szamoreguljaciju povegyenyija, *Voproszü Pszichologii*, No 5.
- BRUNER, Dzs., 1977, *Pszichologija poznanyija*, Moszkva.
- COOPERSMITH, S., 1967, *The Antecedents of Self-Esteem*, San-Francisco.
- CSAMATA, P. R., 1968, K voproszu o genezice szamoszoznanyija licsnosztyi, *Problemü szaznanyija*, 230–235.
- CSESZNOKOVA, I. I., 1976, *Problema szamoszoznanyija v pszichologii*, Moszkva.
- DIENER, E., 1979, Deindividuation, self-awareness and disinhibiton, *Journal of Personal and Social Psychology*, vol. 37, No.7, 1160–1171.
- DIENER, E., WALLBOM, M., 1976, Effects of self-awareness on antinormative behavior, *Journal of Research in Personality*, vol.10, 107–111.
- DUBROVSZKIJ, D. I., 1978, Szoznanyije i informacija. K analizu problemü idealnogo (sztatja pervaja), *Filoszofszkije nauk*, 6, 46–59.
- DUBROVSZKIJ, D. I., CSERNOSZVITOV, E. V., 1979, K analizu szstrukturü szubvektivnoj realnoszti (cennoszstvo-szmüszlovoj aszpekt), *Voproszü Filoszofii*, No 3, 57–60.
- DUVAL, S., WICKLUND, R. A., 1972, *A theory of objective self-awareness*, New York.
- ERIKSON, E. H., 1959, Identity and the life-cycle: selected papers, *Psychological Issues*, vol. 1, 1–171.
- FENIGSTEIN, A., 1979, Self-consciousness, self-attention and social interaction, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 37, No. 1.
- GORBACSEVA, V. A., 1948, K voproszu o formirovanyii ocenki i szamooecenki u gyetyej, *Izv. APN RSzSzR*, 18.
- GUR, R. C., SACKHEIM, H. A., 1979, Self-deception: a concept in search of a phenomenon, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 37, No. 2, 147–169.
- HIEBSCH, H., VORWERG, M., 1980, *Sozialpsychologie*, Berlin.
- HORNSTEIN, W., SCHEFOLD, W., SCHMEISER, G., STACKEBRANDT, J., 1975, *Lernen im Jugendalter*, Stuttgart.

- HULL, J. C. and LEVY, A. S., 1979, The organizational functions of the self: An alternative to the Duval and Wicklund model of self-awareness, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 37, No. 5.
- ILENKOV, Z., 1979, *Sto zse takoje licsnoszty?*, Sz csego nacsinaetszja licsnoszty, Moskva.
- JADOV, V. A. (ed.), 1979, *Szamoreguljacija i prognozirovanyije szocialnogo povegyenyija licsnosztyi*, Leningrad.
- JADOV, V. A., PALEJ, I. M., MAGUN, V. Sz., 1979, Szocialnaja pszichologija licsnosztyi, In: KUZMIN, E. Sz., SZEMENOV, V. E. (eds.), *Szocialnaja pszichologija. Isztorija. Teorija. Empiricseszkiye isszledovanyija*, Leningrad.
- JOHN, E. E., 1976, A model of consciousness, In: SCHWARTZ, L. G., SHAPIRO, D. (eds.), *Consciousness and self-regulation. Advances in research*, New York.
- KAGAN, M. Sz., HMELEV, A. M., 1978, Opüt aksiomaticseszkogo posztroenyija teorii gyejatyelnoszti, In: *Ponyatie gyejatyelnoszti v filozsofszkoj nauke*, Tomszk.
- KAPLAN, H. B., 1975, *Self-Attitudes and Deviant Behavior*, Pacific Palisades, California.
- KAPLAN, H. B., 1978, Deviant behavior and self-enhancement in adolescence, *Journal of Youth and Adolescence*, vol. 7, No. 3.
- KATZ, Ph., ZIGLER, E., 1967, Self-image disparity: a developmental approach, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 5, No. 20, 186–195.
- KON, I. Sz., 1967, *Szociologija licsnoszti*, Moskva.
- KON, I., *The self-image as an ethnopsychological problem*, Soviet Studies in Ethnography, Moscow, 18–29.
- KON, I. Sz. 1978, Sztkrütie „Ja”, Moskva.
- KON, I. Sz., 1980, Problema cselovecseszko „ja” v pszichologii i literature, In: *NTR i razvityie hudozszesztvennogo tvorcsesztva*, Leningrad, 30–37.
- KOUL, M., SZKRIBNER, Sz., 1977, *Kultura i müslenyije*, Moskva.
- KOZIEV, V. N., 1980, *Pszichologicseszkiy analiz professionalnogo szamoszoznanija ucsityelja*, Aftoreferat kand. dissz.
- KUIPER, N. A. and ROGERS, T. B., 1979, Encoding of personal information: self-other differences, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 37, No. 4.
- LEONTYEV, A. N., 1975, *Gyejatyelnoszty. Szoznanyije. Licsnoszty*, Moskva.
- LEJBIN, V. M., 1977, Pszichoanaliticseszkoja traktovka szstrukturü licsnosztyi i neofreudisztikaja koncepcija szamoszti, *Voproszü Filozsofii*, No 6, 149–156.
- LIPKINA, A. I., RÜBAK, L. A., 1968, *Kriticsnoszty i szamoocenka v ucsebnój gyejatyelnosztyi*, Moskva.
- LIPKINA, A. I., 1976, *Szamoocenka skolnyika*, Moskva.
- LOEVINGER, J., 1976, *Ego Development: Conception and Theories*, San-Francisco.
- LURIJA, A. R., 1974, *Ob isztoricseszkom razvityii moznavyelnüh professor*, Moskva.
- MAGUN, V. Sz., 1977, Ocenki i szamoocenki b szstrukture individualnosztyi. In: *Pszichodiagnoszticseszkiye metodü* (v kompleksznom lingitjudnom isszledovanyii sztudentov).
- MAGUN, V. Sz., 1977, *O paradoxalnih szootnosenyijah mezdu adekvatnosztju szuzsdenyij cseloveka o szebe i drugih ljudjah i testtovümi ocenkami intellekta*, Lics-

- noszty i gyejatelnoszty*, Teziszü dokladov k. V. Vseszozjuznamu szjezdu pszichologov SzSzSzR, Moszkva.
- MAKSZIMOVA, R. A., 1970, O poznanyii skolnyikami szamih szebje i szvoih szverszt-nikov, Ucs. zap, LGU., *Szerija pszichol. nauk*, 2, No 352.
- MEICHENBAUM, D., 1976, Toward a cognitive theory of self-control, In: *Consciousness and self-regulation*, Vol. 1.
- MERLIN, V. Sz., 1970, Problemü eksperimentalnoj pszichologii licsnosztyi, Perm-szkij Ped. Insztyityut. Ucsenyije zapiszki, T. 77, 6, Perm.
- MIHAJLOV, F. T. 1976, *Zagadka cselovecseszkiego Ja*, Moszkva.
- OLSANSZKIJ, V. B., 1975, Szocialnüle roli i licsnoszty. In: PREDVECSNIJ, G. P., SERKOVIN, Ju. A. (eds.), *Szocialnaja pszichologija*, Kratkij ocserk, Moszkva.
- PIKELNYIKOVA, M. P., 1970, Panyimanyije ucsasimszja 12–17 let szbojej licsnosztyi i ponyimanyije ih drugimi ljudmi, Ucs. zap, LGU, *Szerija pszichol. nauk*, 2, No 352.
- PLATONOV, K. K., 1972, O sziszteme pszichologii,
- POTROVSZKIJ, V. A., 1975, K pszichologii aktivnosztyi licsnosztyi, *Voproszü Pszichologii*, No 3.
- PRIBRAM, K. H., 1976, Self-consciousness and intentionality: A model based on an experimental analysis of the brain mechanism involved in the Jamesian theory of motivation and emotion, In: *Consciousness and self-regulation*. Vol. 1.
- REDMORE, C. D., and LOEVINGER, J., 1979, Ego development in adolescence: longitudinal studies, *Journal of Youth and Adolescence*, vol. 8, No. 1., 1–20.
- ROSENBERG, M., 1965, *Society and Adolescent Self-Image*, Princeton.
- ROSENBERG, M., 1979, *Conceiving the Self*, New York.
- ROSENBERG, F. R., and ROSENBERG, M., 1978, Self-esteem and delinquency, *Journal of Youth and Adolescence*, vol. 7, No. 3.
- SERBATSZKOJ, F. I., 1919, *Filoszofszojke ucsenyije buddizma*, Petrograd.
- SKINNER, B. F., 1974, *About Behaviorism*, New York.
- SOROHOVA, E. V., 1968, *Problema „ja” i szamoszoznanyije*, *Problemü szaznanyija*, Moszkva.
- SZAFIN, V. F., 1975, Usztojcsivoszty szamoocenki i mechanizm ee szohranyenyija, *Voproszü Pszichologii*, No 3, 62–72.
- SZAVONKO, E. N., 1969, Ocenka i szamoocenka kak motivü povegyenyija skolnyikov raznogo vozraszta, *Voproszü Pszichologii*, No 4.
- SZPIRKIN, A. G., 1972, Szoznanyije i szamoszoznanyije, Moszkva.
- VEKKER, L. M., 1976, *Pszichicseszkiye processzü*, T. 2., Müslenyije i intellekt, Lenin-grad.
- VIGOTSZKIJ, L. Sz., 1931, *Pedologija podroszotka*, M.—L.,
- WEBSTER, M., SOBIESZEK, B., 1974, *Sources of Self-Evaluation*, New York.
- WELLS, L. E., MARWELL, G., 1976, *Self-Esteem. Its Conceptualization and Measurement*.
- WICKLUND, R. A., 1975, Objective self-awareness. In: BERKOWITZ, L. (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 8. New York.
- WYLIE, R., 1961, *The Self-concept: A critical survey of pertinent research literature*, Lincoln, Nebraska.

I. S. KON

THE CATEGORY OF EGO IN PSYCHOLOGY

The introduction deals with different conceptualisations of the category of ego. The author considers the problems of definition as not terminological. Any definition of ego should keep its dichotomy deriving from the fact, that ego is a process whose object is the subject itself. He analyses contemporary integrative tendencies which take into account the differences to be absolute between the active and reflexive ego. According to the author the contradiction between scientific and personality-oriented conceptions could be solved by applying the principle of double integrations. By presenting several conceptions and findings he justifies the advantages of social psychological conceptualisation conceiving ego as an attitudinal system for studying the contents, structure, genesis and function of the reflexive ego. Finally, he analyses the difficulties emerging in the experimental psychological study of ego. He sees the roots of these difficulties in the interpretation of the philosophical problem of human nature. By treating personality as an object science involuntarily puts into brackets the subjective-creative entity which is the most important point for philosophy, ethics and everyday knowledge.

In the author's opinion despite interesting fragmentary results regarding self-consciousness as a cognitive process it is difficult to return to the totality involved in the concept of ego because intersubjectivity, dialogicity and value-filledness do not fit either the requirements of operationalization or the common conventional logic of experimental sciences. The author thinks the only opportunity to overcome the naturalistic restrictions in extending the methodological repertoire of psychological experimentation and the points to promising tendencies.